

УДК 34.08:929 Константиновић М. ; 378.6:34(497.1)"1944/1947" ;
37.07:329.26(497.1)"1944/1947"

CERIF: H 300, S 130

DOI: 10.51204/Anali_PFBU_22MK06A

Др Дејан ПОПОВИЋ*

**ИЗМЕЂУ КЕТМАНА И ОДБРАНЕ УНИВЕРЗИТЕТСКЕ
ПРОФЕСИЈЕ: МИХАИЛО КОНСТАНТИНОВИЋ
У АКАДЕМСКИМ ЧИСТКАМА ЧЕТРДЕСЕТИХ ГОДИНА
20. ВЕКА**

Кад наиђу тешка, мутна времена и учестају сукоби и узбуне међу људима,
отвори се одједном Библија на њеним најтамнијим страницама...

Иво Андрић, *Знакови поред пута*

По успостављању власти Комунистичке партије Југославије, универзитетски професори су били суочени с избором: подићи глас против диктатуре уз плаћање високе цене, приступити КПЈ или прихватити образац кетмана. Михаило Константиновић је био међу малобројнима који су покушавали да пронађу четврти пут: задржати службу, не прећи на црвену страну, а не остати заробљен у кетманству. Такве поступке треба ценити као гестове храбрости, а не опортунизма. Константиновић није присуствовао седници Савета Факултета 1946. године када је удаљен Драгољуб Јовановић. Студенти-комунисти су 1947. године захтевали уклањање професора Владисављевића и Мирковића. Константиновић је био један од професора који су их сатима бранили и

* Професор емеритус, Правни факултет Универзитета у Београду, Србија,
dejan.popovic@ius.bg.ac.rs.

био изложен критикама колега комуниста. Савет је на крају препустио одлуку вишим властима и Владисављевић и Мирковић су отпуштени. Идуће године репресији је изложен доцент Миливоје Марковић, кога је, због притиска чланова КПЈ, бранио мањи број колега. Константиновић није говорио, али није гласао за искључење. Најважније му је било да сачува Факултет.

Кључне речи: *Михаило Константиновић. – Правни факултет Универзитета у Београду. – Академска чистка. – Кетман. – Комунистичка партија Југославије.*

1. УВОД

У периоду од ослобођења Београда у октобру 1944. до краја четрдесетих година прошлог века Правни факултет Универзитета у Београду суочио се са изазовима какве у својој дотадашњој историји није имао. Десеткован у кадровском погледу током 1.287 дана под нацистичком окупацијом, нашао се у условима у којима су ослободиоци почели да изграђују ново друштво, као контрапункт оном грађанском, које га је створило и однеговало. Један део предратних професора одмах је одстрањен, што због наводне или – ређе – стварне колаборације с окупатором и Недићевим режимом, што због контаката, током окупације, са покретом Драже Михаиловића. Други су преузети од нових власти и стављени под строгу присмотру Комунистичке партије Југославије (КПЈ) јер је Правни факултет добио важну улогу у образовању младих кадрова, који би требало да служе новој држави и примењују ново право.

Како је време одмицало, расла је спремност Комунистичке партије да обелодани праву природу „народне демократије“, фасаде иза које се та природа – диктатура (авангарде) пролетаријата – скривала 1945. и делом 1946. године.¹ Сапутници комуниста из редова интелигенције, антифашистичке и демократске оријентације, убрзо су се суочили с избором: изаћи уз плаћање високе цене (губитак посла, понекад и затвор), прихватити владајућу линију по цену напуштања деценијама негованих вредности или прихватити образац кетмана.² Речима Чеслава Милоша, „контрадикције званично нису постојале у главама грађана

¹ Упор. Петрановић 1994.

² Чеслав Милош је реч „кетман“ преузео од персијских шиита, посредством француског дипломате Гобиноа, који је у 19. веку службовао у том делу света. Куран каже да ће Алах ценити сваког по томе шта му је у срцу, а не шта му је

у народним демократијама. Нико се не усуђује да их јавно открије. А опет, у реалном животу се постављало питање како се носити са контрадикцијама. Припадници интелектуалне елите били су више но други свесни тог проблема. Решавали су га постајући глумцима. ... Уместо на позоришној позорници, глумило се на улици, у фабрици, сали за састанке, чак и у соби у којој се живи. Таква глума је веома развијена вештина у којој је нагласак на менталну будност. Пре него што сиђе са усана, свака се реч мора проценити с аспекта њених последица. Осмех који се појави у погрешном тренутку, поглед који није потпуно онакав какав би требало да буде, може да изазове опасне сумње и оптужбе. Чак и нечији гестови, тон гласа или избор одређених типова кравате се тумаче као знакови нечијих политичких склоности.“³

Малобројни међу интелектуалцима су покушавали да изнађу четврти пут, да задрже службу, да не пређу на црвену страну а да не остану заробљени у кетманству. Изазов је био посебно јак, а трагање за таквим путем веома комплексно када су прогоњене колеге са којима се делио универзитетски живот и пре рата и по ослобођењу. Један од таквих интелектуалаца био је професор Михаило Константиновић.

2. МИХАИЛО КОНСТАНТИНОВИЋ У ОБНОВИ РАДА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 1945. ГОДИНЕ

Михаило Константиновић се после пораза војске Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године, као ранији министар (оставку је дао због неслагања са приступањем Тројном пакту), повукао са владом у Египат и остао у егзилу. Углавном се задржао на Блиском истоку – у Египту, Палестини и Турској, бавећи се, како наводи, „проучавањем питања одговорности за ратне злочине“.⁴ Новопостављени председник Краљевске владе Иван Шубашић позвао га је у Лондон у јуну 1944. године, одакле је, заједно са њиме, следећег месеца отпутовао у Италију ради преговора са представницима Националног комитета ослобођења Југославије. У ослобођени Београд вратио се у фебруару 1945. године.

на језику, па је то учење дало верски легитимитет схватању да муслиман има право да користи мимикрију и скрива своје веровање у ситуацијама када се осећа угроженим због свог веровања (Milosz 1955, 54).

³ *Ibid.*, 51.

⁴ Службенички досије Михаила Константиновића. Општи упитник, Биографија, 4. децембар 1946. године.

Посматрано из угла Народноослободилачког одбора Србије, тела посредством којег је Комунистичка партија вршила власт у провизоријуму који је настао после ослобођења Београда у октобру 1944. године, да би Универзитет у Београду и факултети у његовом саставу могли да започну са радом, морала су се претходно решити логистичка, организациона и кадровска питања. Задатак је поверен Комисији за обнову Универзитета, формираној већ 1. новембра 1944. године.⁵ Народноослободилачки одбор Србије је суспендовао са дужности све затечене чланове универзитетских власти које је именовао Недићев режим – ректора (др Николу Поповића, професора Филозофског факултета), административног директора, декане и чланове других универзитетских тела.⁶ Комисија за обнову Универзитета је, на првој седници одржаној 3. новембра 1944. године, пошто је за председника изабрала др Јеврема Недељковића, одредила да председник врши послове који спадају у надлежност ректора⁷ и делегирала поједине своје чланове да воде послове декана на факултетима у саставу Универзитета у Београду. Др Јован Ђорђевић је тако тога датума одређен да врши дужност декана Правног факултета⁸, уместо након ослобођења затеченог др Реље Поповића.

Формалном одлуком збора свих наставника Универзитета, који је одржан 15. децембра 1944. године, образован је Суд части, „коме је дато овлашћење да донесе одлуке о појединим наставницима који су изгубили морално право да буду наставници јер су се огрешили о наставничку част и штетили угледу Универзитета, пружајући своју помоћ, интелектуалну и моралну потпору окупатору и домаћим издајницима“.⁹ Са Правног факултета Суд части је удаљио двојицу наставника (Реље Поповића и Адама Лазаревића¹⁰), а Комисија за обнову Универзитета је својим непосредним деловањем одлучила да – од оних наставника

⁵ ДаС, Г 205, ф. XVIII, службено 45, 685–44. Акт су потписали Благоје Нешковић (председник) и Петар Стамболић (секретар) Народноослободилачког одбора Србије.

⁶ *Ibid.* Својим потписом на маргини дотадашњи декан Правног факултета Реље Поповић потврдио је да му је одлука саопштена 3. новембра 1944. године.

⁷ О чему су факултети обавештени 7. новембра 1944. године. ДаС, Г 205, ф. XVIII, службено 45, 688–44.

⁸ ДаС, Г 205, ф. XVIII, службено 45, 686–44. Јован Ђорђевић је још неко време био и секретар Комисије за обнову Универзитета.

⁹ Саопштење Комисије за обнову Универзитета од 19. маја 1945. године, 3.

¹⁰ Удаљио је и хонорарне професоре Николу Крајинског и Сергија Трегубова зато „што су побегли у Немачку“.

који су се пријавили на службу – не преузме петорицу предратних наставника београдског Правног факултета: Тому Живановића, Милана Тодоровића, Александра Соловјева, Божидара С. Марковића и Тихомира Васиљевића.¹¹ Са предратног суботичког Правног факултета, кога су мађарски окупатори укинули, па су му наставници 19. јуна 1941. године припојени колегијуму београдског Правног факултета, нису преузети Алекса Ивић и Сергије Троицки. Нису преузети ни од Недићевих власти новопостављени доцент Радивој Ђисаловић и новопостављени асистент Здравко Здравковић.

Комисија за обнову Универзитета је затим предложила Министарству просвете, а оно је 26. јуна 1945. године одлучило да се на Правном факултету Универзитета у Београду преузму следећи наставници¹² и асистенти¹³:

- *редовни професори*: др Миодраг Аћимовић, др Велизар Митровић, др Михаило Константиновић, др Милан Жујовић, др Јован Ловчевић и др Милан Бартош;
- *ванредни професори*: др Јован Савић, др Милан Владисављевић, др Мехмед Беговић, др Ђорђе Мирковић, др Борислав Благојевић, др Никола Стјепановић, др Јован Ђорђевић, др Милош Радојковић (накнадно) и др Душан Пантелић (накнадно);
- *доценти*: др Душан Јевтић, др Миливоје Марковић, др Бранислав Недељковић, др Љубомир Дуканац, др Радомир Лукић, др Душан Дохчевић, др Радивоје Увалић и др Радомир Живковић (накнадно);
- *хонорарни професори*: др Драгољуб Јовановић и др Никола Алексејев;

¹¹ Треба имати у виду да су Илију Пржића ослободиоци ухапсили 23. октобра 1944. године и наредних дана га стрељали. Саопштење Војног суда Првог Корпуса НОВЈ о суђењу ратним злочинцима у Београду, *Политика*, 27. 11. 1944. <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/00/70246/16318.htm>. Ђорђа Тасића и Михаила Илића стрељали су окупатори, а Константин Смирнов је преминуо током окупације. Девет предратних наставника (од којих су четворица на дан 6. априла 1941. године били хонорарни) и један постављен први пут за време окупације од Недићевих власти нису се по ослобођењу пријавили на службу.

¹² ДаС, 1637–45, Министарство просвете (Персонално одељење), V бр. 7597, од 26. јуна 1945. године.

¹³ ДаС, 1631–45, Министарство просвете (Персонално одељење), V бр. 7600, од 26. јуна 1945. године.

- *хонорарни наставник*: Сретен Вукосављевић;
- *асистенти*: Светислав Божовић Ђаба, Милорад Симић, др Јанко Таховић, Драгаш Денковић, Драгош Спасојевић, Драгомир Стојчевић, Драгослав Јанковић и Радош Стаменковић (накладно).

Комисија за обнову Универзитета је непреузимањем поменутих наставника спровела прву послератну чистку на Правном факултету и пре него што је његов рад обновљен. Због чега су, од предратних београдских наставника, уклоњени баш та петорица (Т. Живановић, М. Тодоровић, А. Соловјев, Б. С. Марковић и Т. Васиљевић, уз Р. Поповића и А. Лазаревића), а не неко од оних преузетих, захтева посебно истраживање, које излази из оквира овога рада. Правда ослободилаца није била правична, уз ослобођење је ишло и увођење новог друштвеног уређења, па су многи професори одстрањени а да стварних разлога (попут колаборације) у већини случајева није ни било.¹⁴

Михаило Константиновић је радо дочекан од нових власти и одмах укључен у поступак израде нацрта различитих прописа, укључујући нови устав.¹⁵ „Користио је унеколико на овим дужностима с обзиром да је рутинирани правни стручњак и добар познавалац правне технике“ – написали су му у карактеристици млађе колеге, чланови КПЈ.¹⁶ Оставка на положај министра правде у Цветковићевој влади због неслагања с одлуком да Краљевина Југославија приступи Тројном пакту, његово држање дистанце у односу на југословенске владе у Лондону, рани долазак у ослобођени Београд и напади којима је био излаган током окупације у београдској штампи створили су му релативно чврсту позицију, иако су, као и према осталим предратним професорима, комунисти према њему гајили неповерење. „Врло интелегентан, лукав и рафиниран. Образован је и као човек широке културе у стању је да врши и врши штетан утицај на неке наставнике на факултету. ... Као добар правник и добар педагог користан је на факултету, али нема изгледа да се развије у марксисту.“¹⁷ У карактеристици датој нешто касније (1950. године), у чијем су формулисању учествовали Андрија Гамс и Михаило

¹⁴ О томе детаљније у пројекту *Историја Правног факултета Универзитета у Београду 1945–1971*, на којем раде Дејан Поповић и Зоран Мирковић.

¹⁵ „По доласку у земљу био је претседник Комисије за израду Устава, али није дао све од себе на овоме послу и био је у извесној мери кочница у раду ове комисије“ – стоји у Константиновићевој карактеристици од 19. марта 1949. године. ДаС, Фонд МзНиК, Г 187, кутија 16.

¹⁶ Карактеристика Михаила Константиновића из 1949. године. АЈ, 317–67–92.

¹⁷ *Ibid.*

Ступар, изостављене су оцене о лукавости и штетним утицајима на колеге, а речено је да је „у личном животу и односима... поштен, коректан, врло углађен и затворен. Воли да се држи на отстојању од људи“. Наглашени су Константиновићеви квалитети као врсног педагога (уз замерку да је врло благ на испитима, што студенти често злоупотребљавају) и одличног познаваоца грађанског и римског права. „Марксизам жели да прихвати, међутим не успева да схвати његову суштину и да га стваралачки примени. ... За прихватање марксизма-лењинизма смета му што је већ изграђен буржоаски теоретичар.“¹⁸

Будући да га је Недићева власт оценила као „тројанског коња комуниста“ у предратном периоду јер је „штитио све што је било левичарско и што је било у вези са марксизмом, са Јеврејима и са масонима“¹⁹, Михаило Константиновић је, склонивши се на Блиски исток, избегао судбину двојице својих блиских колега – Михаила Илића и Ђорђа Тасића, који су стрељани после дужег заточења у логору на Бањици. Чланови његове породице, супруга Радојка, шеснаестогодишња кћи Пава и тринаестогодишњи син Радомир, доживели су, међутим, шиканирање првих недеља окупације Београда, и то од професора Томе Живановића, чија је кућа била срушена у бомбардовању. Живановић је, наиме, затражио од немачких окупационих власти и добио решење да може да се усели у стан у згради Српске краљевске академије, који је у закупу држао Михаило Константиновић. Живановић је затим (пре 5. маја 1941. године) ушао у Константиновићев стан, док су супруга и деца још били у Ивањици, привремено избегли због бомбардовања, иселио њихове ствари, уселио своје, променио браву и уселио се. Када су се госпођа Радојка, кћи Пава и син Радомир вратили у Београд, затекли су закључана врата, па су „привремени“ смештај морали да потраже у једном стану у Добрачиној 29, где су боравили до краја рата

¹⁸ Карактеристика Михаила Константиновића од 12. октобра 1950. године. ДаС, Фонд МзНиК, Г 187, кутија 16.

¹⁹ „Тројански коњ, или: Михајло Константиновић и његови пријатељи“, *Обнова*, 3. септембар 1941. године. Текст се налази у службеничком досијеу Михаила Константиновића. Константиновић је био и један од протагониста памфлета *Самоубиство Југославије*, у којем је оцењен да је као масон, инициран у париском Великом Оријенту (Грегорић 1942, 69), „играо судбоносну улогу у целој овој ситуацији (око избегавања Југославије да се придружи Тројном пакту после капитулације Француске у јуну 1940. године – Д. П.), као што ће и касније, све до слома земље, бити и остати један од највећих криваца за трагичну судбину Југославије“ (*ibid.*, 104).

(и касније).^{20, 21} Осим тог раног контакта са немачком командом и потписивања антикомунистичког Апела српском народу (на који је у августу 1941. године потпис ставило још десет активних наставника Правног факултета, од којих су петорица преузети 1945. године на предлог Комисије за обнову Универзитета), Тома Живановић у даљем току рата није имао других поступака који би се могли квалификовати као спорни у било којем погледу; штавише, није изабран на конкурс за професорска звања који су 1942. године расписале Недићеве власти, те је у децембру 1942. године преурањено пензионисан. Међутим, врло је вероватно да је Живановићев поступак према Константиновићевој породици, који се никако не може оценити као частан, допринео да не буде преузет 1945. године; своју научну активност он је наредних година наставио под окриљем Српске академије наука и уметности.

Остаје да се размотри реакција професора Михаила Константиновића на иницијативу за Живановићеву „рехабилитацију“, која је покренута у расправи на седници Савета Правног факултета²², одржаној у мирнија времена, 27. априла 1951. године. Тада је професор Јован Ђорђевић, рекло би се изненада, предложио да се на Факултет врате бивши наставници Тома Живановић, Божидар С. Марковић и Тихомир Васиљевић. Предлог је подржао Радомир Лукић и допунио га именима Милана Владисављевића, Душана Пантелића и др. Михаило Константиновић је, међутим, ставио приговор на предлог за враћање Томе Живановића „због његовог понашања за време рата“. Андрија Гамс му се придружио, изјављујући да се не слаже са предлогом професора Ђорђевића и да се од њега ограђује. Целу ствар, према његовом мишљењу, требало је доставити на претходно испитивање и подробно проучавање Наставној комисији. На предлог декана професора Борислава Благојевића, одлучено је да питање враћања претходно проуче декан, продекани и шефови катедара и да изнесу питање на неку од идућих седница Савета.²³ Међутим, оно се више никада није појавило на седницама надлежног органа Правног факултета.

²⁰ Јанковић 2016, 386–387.

²¹ Живановићево огрешење према колегиној породици навела је, с ослонцем на усмену традицију, Љубица Кандић, не помињући име тог колеге, али оцењујући да је тај гест могао утицати на одлуку Комисије за обнову Универзитета о непреузимању Живановића (Кандић 2005, 278).

²² У то време Факултетски савет је био стручни орган, слично данашњем Наставно-научном већу.

²³ АПФ, Записник са седнице Савета Правног факултета од 27. априла 1951. године.

У факултетској академској хијерархији Константиновић је, у моменту обнове рада Правног факултета, крајем августа 1945. године, био трећи по сениорату. Испред њега су били само Миодраг Аћимовић и Велизар Митровић, при чему овај други због болести није долазио на посао те је почетком 1946. године пензионисан. Приликом избора првог послератног декана, 30. августа 1945. године, дотадашњи в. д. декана Јован Ђорђевић (који као ванредни професор није могао бити биран за декана) истакао је да би кандидати могли бити једино професори Константиновић или Бартош јер је професор Аћимовић већ имао 70 година, а „садашње околности“ захтевају млађе кандидате. Михаило Константиновић је одмах замолио да му се дозволи да не прихвати кандидатуру због преоптерећености „важним општеномским пословима“ (израда Грађанског законика итд.), па је као кандидат остао само професор Бартош, који је на крају и изабран за декана.²⁴ Пошто је следеће школске године Комунистичка партија ипак одлучила да се деканска функција повери најстаријем редовном професору, Миодрагу Аћимовићу, у трећој школској години по обнови рада Факултета (1947/48) дошао је ред на Михаила Константиновића да буде изабран за декана.²⁵

3. АКАДЕМСКЕ ЧИСТКЕ 1946. ГОДИНЕ

Током 1945. и делом 1946. године Комунистичка партија је прибегавала својеврсној мимикрији, скривајући своју апсолутну власт иза фасаде тзв. народне демократије.²⁶ У Јединственом народном фронту, чија је листа једина ушла у Конституанту на изборима у јесен 1945. године, налазиле су се, осим комуниста, и поједине грађанске партије, спремне на сарадњу са њима, међу којима се издвајала Народна сељачка странка др Драгољуба Јовановића, постављеног у јуну 1945. године за хонорарног професора Правног факултета, са којег је удаљен 1932. године пресудом Државног суда за заштиту државе којом је осуђен на годину дана затвора и губитак државне службе. Као народни посланик, Драгољуб Јовановић је често нарушавао владајућу хармонију, износећи критичке ставове у расправама о Уставу и касније о неким од најважнијих

²⁴ АПф, Записник са седнице Савета Правног факултета од 30. августа 1945. године.

²⁵ АПф, Записник са седнице Савета Правног факултета од 25. октобра 1947. године.

²⁶ Петрановић 1994, 18.

закона (о аграрној реформи, о задругама и др.). Јовановић је на Правном факултету предавао Економску политику и, према речима Драгише Ивановића на седници Универзитетског комитета Комунистичке партије Србије (КПС) од 17. јуна 1946. године, говорио студентима „да ми извозимо драгоцене метале, а увозимо крпе“ и да је „задругарство... страх за народ“.²⁷ Са Факултета је одстрањен тако што је факултетски Савет (који су чинили редовни професори, ванредни професори и доценти) гласао да се „стави на расположење Министарству просвете Србије из разлога што није испунио програм из предмета Економна политика Ф.Н.Р.“.²⁸ Драгољуб Јовановић је удаљен с Универзитета одлуком министра просвете, по добијеној сагласности Председништва Владе НР Србије, а на предлог Универзитетског савета.²⁹ Михаило Константиновић је био одсутан са седнице Савета Правног факултета на којој је одлучено да се Јовановић „стави на расположење“ Министарству просвете. Не зна се разлог због којег се на тој седници није појавио, те се можемо само бавити претпоставкама: болест, свест да је политичка одлука о уклањању Драгољуба Јовановића већ донета и неспремност да се учествује у таквом сценарију или нешто треће.

Из наставе је 1946. године уклоњен још један наставник – Душан Пантелић, ванредни професор на предмету Грађанско право I део, због наводног лошег односа у заробљеништву према Народно-ослободилачком покрету. Међутим, његову суспензију, која је означила почетак удаљења са Правног факултета, спровео је продекан Јован Ђорђевић у априлу 1946. године, о чему је Савет Факултета само обавештен.³⁰

4. КОНСТАНТИНОВИЋЕВ ИСКОРАК 1947. ГОДИНЕ

У пролеће 1947. године, пре него што је Константиновић изабран за декана, покренут је поступак за уклањање из наставе двојице ванредних професора – Милана Владисављевића (Наука о држави) и Ђорђа Мирковића (Трговачко право) – због „ненаучности“ њихових предавања, како је у својој представци тврдило Председништво Народне студент-

²⁷ Митровић, Станковић (прир.) 1985, 70.

²⁸ АПф, Записник са седнице Савета Правног факултета од 31. јула 1946. године.

²⁹ Одлука бр. 21011 од 17. септембра 1946. године.

³⁰ АПф, Записник са седнице Савета Правног факултета од 6. априла 1946. године. Даље су деловали универзитетски органи.

ске омладине. У међувремену је на Правни факултет доведен значајан број хонорарних наставника, који су учествовали у раду Савета Факултета, али без права гласа. На седницама Савета одржаним 23. и 24. априла 1947. године присуствовало је шеснаест сталних наставника и осам хонорарних³¹, при чему су само два стална наставника (Јован Ђорђевић и Душан Дохчевић) подржавали студентску иницијативу (Дохчевић је био члан КПЈ³²), али су иза ње стали сви присутни хонорарни наставници, иначе чланови КПЈ (Леон Гершковић, Сергије Димитријевић, Витомир Петровић, Драгомир Стојчевић, Никола Срзентић, Обрен Благојевић и Долфе Вогелник), осим једног – ванпартијца (Никола Алексејев). Дobar део сталних наставника, преузетих из предратног наставничког колегијума, храбро је бранио Владисављевића и Мирковића, оспоравајући право студентској организацији да оцењује „научност“ професорских предавања, али су веома гласни и координисани били хонорарни наставници у садејству са двојицом сталних, указујући на то да су „студенти у праву“, да Владисављевић и Мирковић предају према предратним материјалима, занемарујући право настало у новој држави (народној демократији), односно не примењујући методу дијалектичког материјализма.

Међу шесторицом сталних наставника који су стали у одбрану Владисављевића и Мирковића био је и професор Михаило Константиновић.³³ Да би смирио атмосферу у којој су, с обе стране, изричане оштре речи, он је почео констатацијом да има утисак да присуствује озбиљној научној дискусији, која је била на великој академској висини те је слушао често са великим задовољством. Међутим, тада би се одмах траго јер је био свестан да није стварно реч о једној таквој дискусији него о двојици наших колега. Пошто је пажљиво читао и реферат (у којем су изложени „греси“ двојице ванредних професора) и одговоре, схватио је да све што се замера Мирковићу и Владисављевићу може да се примети и свима наставницима, па и њему самом. „Ако би сваки појединац

³¹ АПФ, Записник са седнице Савета Правног факултета од 23. априла 1947. године

³² Од сталних наставника чланови КПЈ су 1947. године били само доценти Радивоје Увалић и Душан Дохчевић. Увалић је био службено одсутан у иностранству у време одржавања тих седница Савета.

³³ Захтеву да се професори Владисављевић и Мирковић уклоне са Правног факултета најупорније су се супротставили декан професор Миодраг Аћимовић, продекан професор Мехмед Беговић, доцент Миливоје Марковић и професор Михаило Константиновић, уз повремене интервенције професора Милоша Радојковића и на правним аргументима утемељену одбрану Николе Стјепановића.

узео свој раније писани чланак у критику, мењао би врло много, одрицао би се и исправљао. Отуда је бескорисно на тај начин анализирати и текстове Мирковића и Владисављевића.“ Михаило Константиновић је затим додао да често после предавања констатује да није успео да студентима да оно што је требало да им да. Питање је да ли двојица колега у својој укупности одговарају или не одговарају критеријумима, а не у детаљима. И кад се ствар тако схвати, бесплодно је улазити у детаље које студенти наводе и шта они, Мирковић и Владисављевић, одговарају. „Мени се чини“ – поентирао је Константиновић – „да наше колеге, све у свему, вреде колико и ми сви остали. Треба узети ствар у целини, а не посматрати је у њеним изабраним деловима.“ Овде је реч, сматрао је, о функцији Факултета, што је једино битно. „Ове функције се мењају током времена. Ми се можда не адаптирамо тако брзо како би требало. С тим се поставља и питање наставе уопште и питање програма и питање наставника уопште. Дакле, битно је: шта и како овај Факултет треба у будуће да ради.“³⁴

Један од предводника групе хонорарних наставника, Леон Гершковић, начелник у Министарству за Конституанту и један од правника најангажованијих у изради Устава ФНРЈ и најважнијих закона, осетио је правац којим се кретала Константиновићева одбрана, па је критиковао „тенденцу“ – намерно убачену – „да се све наставнике стрпа у један кош“, како би се заплашиле колеге које се још нису изјасниле. Онима који подржавају студентску представку импутира се да прете да „ако сви не гласате да се отклоне двојица, онда ће и остали излетети ван“. Пошто је доцент Миливоје Марковић веома оштро реаговао на такве Гершковићеве речи, у одбрану хонорарног наставника стао је доцент Дохчевић, називајући покушај да се изједначе све колеге са Мирковићем и Владисављевићем „плачним хуманизмом“.³⁵ На све то се Михаило Константиновић иронично захвалио на комплиментима попут „плачљивости“ и додао да „није имао никакву тенденцу да све стрпа у један џеп“.

³⁴ АПФ, Записник са седнице Савета Правног факултета од 23. априла 1947. године.

³⁵ Прогонитељ је за нешто више од годину дана постао прогоњени. Душан Дохчевић је ухапшен као информбировац 5. септембра 1948. године, а на Голом отоку је остао до 1954. године. Сличну судбину је имао и др Обрен Благојевић, хонорарни доцент, такође активан у прогону Владисављевића и Мирковића: као високи функционер (гувернер Народне банке и помоћник савезног министра финансија) ухапшен је приликом покушаја бекства у Албанију 27. новембра 1948. године. На Голом отоку је остао до 1956. године. Обојица су, сходно томе, изгубили службу на Факултету.

После дискусије која је потрајала дуже од шест и по сати, групи наставника који су захтевали уклањање Владисављевића и Мирковића са Правног факултета постало је јасно да је листа говорника исцрпена и да они неће имати већину у Савету за доношење одлуке за коју су морали да обезбеде да буде усвојена. Наиме, сагласно чл. 5, ст. 1 Уредбе о универзитетским властима и наставном особљу Универзитета у Београду, право гласа на факултетском савету имали су само стални редовни професори, ванредни професори и доценти, а од шеснаест сталних наставника само су двојица били за предлог студентске организације. Због тога је прво Дохчевић изнео став да се „ово не може гласањем решити. Овде су у питању два потпуно опречна мишљења, и кад је тако, онда нема уопште места гласању. ... Јер би онда то у ствари било надгласавање, а никакво решење“. Према његовом мишљењу, треба да „сви дају своје мишљење, па записник доставити вишем форуму, па нека овај одлучи“. Декан Миодраг Аћимовић и продекан Мехмед Беговић били су одлучно против таквог предлога, сматрајући да је Савет дужан да донесе одлуку – каква год била – и да се не сме одрицати надлежности која му је Уредбом о универзитетским властима и наставном особљу Универзитета у Београду поверена. Дохчевићев предлог су бранили Гершковић, други хонорарни наставници и Јован Ђорђевић, који је изашао са тезом да „ако се строго држимо легалистичког гледишта, доћи ћемо до апсурдности. ... Ми имамо право да тумачимо Уредбу према ситуацији, не по њеноме слову, него по њеноме духу. ... Није нимало противно Уредби да гласају и хонорарни наставници. Али цело питање треба изнети пред Универзитетски Савет па они нека реше“. Он је био против претераног легализма јер је Уредба донета још пре годину дана. На то је реаговао Михаило Константиновић: „Када не би било јаснога текста, могло би да буде говора о легалистичком или каквом другом тумачењу, али овде је текст Уредбе јасан и нема шта да се тумачи, пошто смо ми везани текстом.“³⁶

У насталој „општој дискусији“, у којој „једни захтевају да се поступи по Уредби и да се гласа, други су против сваког гласања, или пак да сви гласају“, Константиновић је предложио да се, пошто су сви преморени, седница прекине, у складу са правилом да *la nuit porte conseil*.³⁷ Још је било неколико покушаја да једни убеди друге како поступити, па је Константиновићев предлог прихваћен и седница је закључена у 21.30, с тим да се настави 24. априла 1947. године. Сутрадан је седница

³⁶ АПФ, Записник са седнице Савета Правног факултета од 23. априла 1947. године.

³⁷ На француском: јутро је паметније од вечери. (Ноћ ће донети савет ујутро.)

потрајала још два сата и петнаест минута и у првом делу је текла у истом тону као и 23. априла. Затим је дата пауза од десет минута, после које је ванредни професор Никола Стјепановић изнео предлог у три тачке: (1) да се студентска представка одбаца као поднета од ненадлежног тела; (2) да се констатује да се у дискусији део учесника определио да постоји довољно материјала за удаљење професора Мирковића и Владисављевића са Факултета због научне неподобности, док је део учесника био мишљења да тај материјал није довољан за такву одлуку; (3) да Савет Факултета решава да се о овоме обавести Универзитетски савет, достављајући му цео материјал. После дуже расправе, једанаест чланова Савета је на јавном изјашњавању гласало за Стјепановићев предлог, три члана су била за предлог Миливоја Марковића да се изостави тачка (3) јер имплицитно указује на кривицу двојице колега, док се један члан уздржао од гласања.³⁸ Тиме је већина у Савету покушала да са својих плећа пребаци одговорност за доношење одлуке на више форуме (Универзитет и Комитет за научне установе, Универзитет и високе школе), што су хонорарни наставници, уз подршку двојице сталних, свесрдно подржали, знајући какву ће одлуку Савет Универзитета донети. То су, уосталом, знали или морали да знају сви чланови Савета Правног факултета.

Два детаља заслужују осврт. Први су разлози због којих је већина сталних наставника променила став и прихватила Стјепановићев предлог да се Савет Факултета ипак не одреди да ли је за уклањање Владисављевића и Мирковића или није. С обзиром на ток седнице од 24. априла 1947. године, може се наслутити да је на део сталних наставника извршен додатни притисак да прихвате да се одлука препустити „вишим инстанцама“, вероватно током паузе, када је и уобличен Стјепановићев предлог. Друго, у том контексту се може отклонити евентуална сумња да је тај притисак омогућен Константиновићевим предлогом да се седница од 23. априла прекине касно увече. Промена у ставу већине се догодила сутрадан тек после дате паузе, пошто је расправа у којој је већина сталних наставника тражила да се гласа о предлогу за уклањање са Факултета потрајала готово сат и по. Разумна је претпоставка да би, да је притисак извршен током ноћи, Стјепановићев предлог био изгласан без поновне расправе са јучерашњим аргументима у првој фази седнице од 24. априла.

³⁸ АПФ, Записник са седнице Савета Правног факултета од 24. априла 1947. године.

Савет Универзитета је 30. маја 1947. године донео закључак да се Ђорђе Мирковић и Милан Владисављевић ставе на располагање Комитету за научне установе, Универзитет и високе школе Владе НР Србије. Комитет за научне установе, Универзитет и високе школе је, усвајајући одлуку Универзитетског савета, закључио да именовани професори не могу даље остати у државној служби те се, у складу са чл. 7 Уредбе о универзитетским властима и наставном особљу Универзитета у Београду, обратио Председништву Народне владе Србије са молбом за сагласност да им се да отказ на државну службу.³⁹ Председништво Владе је промптно дало потребну сагласност и Мирковић и Владисављевић су уклоњени са Универзитета.

5. ТЕЖИНА НОВОГ ИЗАЗОВА КОЈИ ЈЕ ДОНЕО *ANNUS HORRIBILIS MCMXLVIII*

У времену које је уследило репресија у друштву је постајала још јача. Уз старе „класне непријатеље“, појавили су се нови, из сопствених редова – комунисти који су подржали нападе Стаљина и СССР на југословенску Партију и ФНРЈ. Против њих су већ од лета 1948. године покренуте енергичне, бруталне чистке. Међутим, у узалудној нади да ће светски комунистички покрет схватити да КПЈ није ревизионистичка већ да „истрајава на револуционарном путу“, заоштравана је и борба „против контрареволуције“, у којој је Правни факултет Универзитета у Београду морао да поднесе још једну жртву из реда наставника буржоаске оријентације.

Годину и по дана по уклањању Владисављевића и Мирковића и два месеца по истеку Константиновићевог деканског мандата, 16. децембра 1948. године на дневни ред је дошло уклањање са Правног факултета доцента Миливоја Марковића (Грађански судски поступак) због „стручне и друштвене неподобности“ – у основи из истих разлога због којих су удаљена и поменута двојица ванредних професора. У међувремену је партијски притисак на колегијум Правног факултета растао, на позиције сталних доцентата доведена су двојица предратних доктора наука, чланови КПЈ (Андрија Гамс и Михаило Јездић), двојица хонорарних наставника, такође чланови Партије, постали су стални предавачи (Драгомир Стојчевић и Драгослав Јанковић), а партијска организација је интензивно радила са наставницима ванпартијцима.

³⁹ ДаС, Фонд МзНИК, Г 189, кутија 15–488 (1).

У новим, заоштреним околностима, одбрана Миливоја Марковића је била много мање упорна и убедљива од подршке пружене Мирковићу и Владисављевићу. У расправи на Савету Факултета, редовни професор Јован Ђорђевић и доценти Андрија Гамс и Михаило Јездић захтевали су Марковићево уклањање са Факултета, а подржали су их предавачи Драгослав Јанковић и Драгомир Стојчевић и хонорарни наставници Радивоје Увалић, Леон Гершковић, Витомир Петровић и Никола Срзентић. Миливоје Марковић се елоквентно бранио, уз речи подршке професора Миодрага Аћимовића, Мехмеда Беговића и Милоша Радојковића. Свестан односа снага, Михаило Константиновић се определио за ћутање; није учествовао у расправи на Савету, а као члан радне групе („одбора“) коју је образовао Савет у покушају да се пронађе неко компромисно решење није успео да обезбеди превазилажење разлика у односу на почетни предлог да се Марковић стави на располагање председнику Комитета за научне установе, Универзитет и високе школе НР Србије. Отуда се релативно брзо приступило гласању о том предлогу. За уклањање Миливоја Марковића изјаснило се једанаест чланова, против предлога је био један члан, а седморица су се уздржала.⁴⁰ У архивама нема податка о томе како је који стални наставник гласао, али је разумна претпоставка да се Константиновић није налазио међу једанаесторицом који су изгласали да се Марковић удаљи са Факултета.

6. ЗАКЉУЧАК

Ако се изузму избацивања тројице доцената информбироваца (Душана Дохчевића и Обрена Благојевића 1948. и Предрага Власинића 1949. године), којима су претходила хапшења, па је до губитка радног места долазило по сили важећег права, као и професора Милана Жујовића, осуђеног на затворску казну 1958. године због непријатељске делатности против државе (такође уз *ex lege* престанак универзитетске службе), на Правном факултету нових чистки није било све до 1973. године, када је професор Константиновић већ био у пензији. Педесете и шездесете године 20. века представљале су период консолидоване власти Комунистичке партије, односно Савеза комуниста.

Међутим, припремање и реализација уклањања с Универзитета тројице наставника Правног факултета 1947. и 1948. године сведоче о намери КПЈ да *urbi et orbi* покаже да је револуција под њеним вођством

⁴⁰ АПФ, Записник са седнице Савета Правног факултета од 16. децембра 1948. године.

победила и да више нема разлога да се пред било киме скрива права природа диктатуре пролетаријата. Они малобројни интелектуалци, попут Михаила Константиновића, који су имали искуство функционисања у смутним временима, праћено „моралним законом у себи“⁴¹ и вољом да се он поштује, настојали су да, задржавајући се на Универзитету, за себе пронађу трећи пут, мимо дихотомије „члан Партије – кетман“. Имали су разумевања за неке од захтева новог времена – да ли због стварне вере да ће оно донети напредак или, вероватније, следећи део кетманског обрасца – али су покушавали да расположивим средствима – изговореним речима и утицајем који су веровали да имају – разблаже бар неке од екстремних налога власти да се с Универзитета уклоне њихове колеге. Са сигурне удаљености од седам и по деценија није тешко замерити онима који су следили тај пут што су повремено правили компромисе са савешћу. Треба, међутим, разумети да су се тада године рата, разарања, окупације и избеглиштва преливале у године које су обећавале ново друштво, у којима су стваране нове друштвене снаге, које је карактерисало бољшевичко јакобинство, и у којима су створени услови веома различити од оних у којима су се такви интелектуалци својевремено формирали. Због тога би сваки искорак из кетманства, ма колико био ограничен, требало да буде вреднован пре као гест храбрости него опортунизма. То свакако заслужује Константиновићев говор у одбрану млађих колега Владисављевића и Мирковића, са којима је службовао још на предратном Факултету. Објашњење повратка у ћутњу годину и по дана касније изгледа слојевито. Михаило Константиновић је умео да процени докле досеже његов утицај: у априлу 1947. године четрнаест сталних наставника је или активно бранило двојицу ванредних професора или се нису придруживали оркестрираним нападима на њих, у којима су остала да учествују само двојица из тога састава; у децембру 1948. године чак једанаест сталних наставника је било спремно да гласа за Марковићево уклањање. Могло би се претпоставити да је, свестан новог односа снага (и политичких притисака који су до тога довели), Константиновић решио да не разбацује свој утицај, чувајући га за неки будући изазов. Опет, његово ћутање би заслуживало барем неко разумевање ако узмемо да није било праћено *sotto voce* деловањем против колеге који је прогањан. Не постоји ниједан доказ да је Михаило Константиновић у том погледу имао било какву дилему: ако већ није могао да утиче да се прогон заустави, није му се придруживао, ни јавно, ни иза сцене. Дубљи слој објашњења могао би се потражити у његовом дотадашњем

⁴¹ Кант 1979, 174.

и каснијем веома израженом и искреном старању о добробити Школе. Њему је било најважније да сачува институцију, да јој помогне да преживи у тим тешким, мутним временима, када се дешавају ствари о којима се говорило на најтамнијим страницама Светог писма. „Дакле, битно је: шта и како овај Факултет треба у будуће да ради“ – биле су речи Константиновићевог апела колегама на крају излагања у којем је бранио Владисављевића и Мирковића, нудећи себе као пример онога чији су „греси“ једнаки њиховима. Зато би се његово ћутање у случају Миливоја Марковића можда могло разумети и у светлу таквог настојања да се избегне још већи удар на његов Правни факултет. Јер је знао шта се налази на најтамнијим страницама Библије.

А у градовима ових народа, које ти Господ Бог твој даје у нашејство, не остави у животу ниједне душе живе. Него их затри сасвијем, Хетеје и Амореје и Хананеје и Ферезеје и Јевеје и Јевусеје, као што ти је заповједио Господ Бог твој.

Пета књига Мојсијева, 20: 16–17.

ИЗВОРИ

- [1] АПф, Записник са седнице Савета Правног факултета од 30. августа 1945. године.
- [2] АПф, Записник са седнице Савета Правног факултета од 6. априла 1946. године.
- [3] АПф, Записник са седнице Савета Правног факултета од 31. јула 1946. године.
- [4] АПф, Записник са седнице Савета Правног факултета од 23. априла 1947. године.
- [5] АПф, Записник са седнице Савета Правног факултета од 24. априла 1947. године.
- [6] АПф, Записник са седнице Савета Правног факултета од 25. октобра 1947. године.
- [7] АПф, Записник са седнице Савета Правног факултета од 16. децембра 1948. године.
- [8] АПф, Записник са седнице Савета Правног факултета од 27. априла 1951. године.
- [9] ДаС, 1631–45, Министарство просвете (Персонално одељење), V бр. 7600, од 26. јуна 1945. године.

- [10] ДаС, 1637–45, Министарство просвете (Персонално одељење), V бр. 7597, од 26. јуна 1945. године.
- [11] ДаС, Г 205, ф. XVIII, службено 45, 685–44.
- [12] ДаС, Г 205, ф. XVIII, службено 45, 686–44.
- [13] ДаС, Г 205, ф. XVIII, службено 45, 688–44.
- [14] ДаС, Фонд МзНиК, Г 189, кутија 15 – 488 (1).
- [15] ДаС, Фонд МзНиК, Г 187, кутија 16.
- [16] *Записници и извештаји универзитетског комитета КПС 1945–1948*. 1985. Приредили Момчило Митровић и Ђорђе Станковић. Београд: БИГЗ.
- [17] Карактеристика Михаила Константиновића из 1949. године. АЈ, 317–67–92.
- [18] Карактеристика Михаила Константиновића од 12. октобра 1950. године. ДаС, Фонд МзНиК, Г 187, кутија 16.
- [19] Одлука бр. 21011 од 17. септембра 1946. године.
- [20] Саопштење Војног суда Првог Корпуса НОВЈ о суђењу ратним злочинцима у Београду. *Политика*, 27. новембар 1944. године. <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/00/70246/16318.htm>.
- [21] Саопштење Комисије за обнову Универзитета од 19. маја 1945. године.
- [22] Службенички досије Михаила Константиновића. Општи упитник, Биографија, 4. децембар 1946. године.
- [23] Тројански коњ, или: Михајло Константиновић и његови пријатељи. *Обнова*, 3. септембар 1941. године (текст се налази у службеничком досијеу Михаила Константиновића).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Грегорић, Данило. 1942. *Самоубиство Југославије*. Београд: Југо-исток.
- [2] Јанковић, Иван. 2/2016. Тома Живановић и Михаило Константиновић: допуна. *Правни записи*.
- [3] Кандић, Љубица. 2005. *Историја Правног факултета у Београду 1941–1945, књига III*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- [4] Кант, Имануел. 1979. *Критика практичног ума*. Београд: БИГЗ.
- [5] Milosz, Czeslaw. 1955. *The Captive Mind*. New York: Vintage Books.
- [6] Петрановић, Бранко. 1994. *Југославија, велике силе и балканске земље 1945–1948 (Искусство „народне демократије“ као партијске државе)*. Подгорица: Историјски институт Црне Горе.

Dejan POPOVIĆ, PhD

Professor Emeritus, University of Belgrade Faculty of Law, Serbia

BETWEEN KETMAN AND DEFENSE OF THE UNIVERSITY PROFESSION: MIHAILO KONSTANTINović IN THE ACADEMIC PURGES DURING THE 1940S

Summary

Under Communist rule in Yugoslavia a university professor could either raise his voice and pay a high price, join the Party or accept the *ketman* practice. Mihailo Konstantinović tried to find a fourth way: retain the office, not cross to the red side and avoid being perceived as a ketman. Konstantinović was absent at the meeting of the Faculty's Council in 1946 when Dragoljub Jovanović was expelled. When in 1947 Communist students required removal of professors Milan Vladislavljević and Đorđe Mirković, Konstantinović was one of the professors who defended them, exposed to attacks by his communist colleagues. The Council eventually relinquished the decision to higher authorities and Vladislavljević and Mirković were consequently dismissed. The following year assistant professor Milivoje Marković was targeted but due to the Communist pressure fewer colleagues defended him. Konstantinović did not take a stand on that occasion. His most important goal was to preserve the Faculty.

Key words: *Mihailo Konstantinović. – University of Belgrade Faculty of Law. – Academic purge. – Ketman. – Communist Party of Yugoslavia.*

Article history:

Received: 17. 7. 2022.

Accepted: 30. 11. 2022.